

КАТЕГОРІЯ «РЕГІОН»: СУТНІСТЬ І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю.П. Дронь, аспірант,

Сумський державний університет, м. Суми

У статті досліджено та узагальнено існуючі у науковій літературі позиції щодо категорії «регіон». Визначені теоретико-методологічні підходи щодо його тлумачення та подане авторське бачення сучасного змісту поняття «регіон», що дає змогу виділити його характерні особливості.

Ключові слова: *регіон, територія, економічний район, адміністративна одиниця, соціально-економічна система.*

В статье исследованы и обобщены существующие в научной литературе позиции относительно категории «регион». Определены теоретико-методологические подходы относительно его трактовки и представлено авторское видение современного содержания понятия «регион», что дает возможность выделить его характерные особенности.

Ключевые слова: *регион, территория, экономический район, административная единица, социально-экономическая система.*

ВСТУП

Регіони в межах країни розглядають як основну складову частину державного територіального устрою. Вони є відносно відокремленими територіальними та соціально-економічними комплексами, які охоплюють систему міст і адміністративних районів, кожен із яких має багатогалузеве господарство із системою внутрішніх і міжрегіональних зв'язків. За такого підходу кожна область є мініатюрною моделлю всього господарського комплексу країни. Основною методологічною проблемою регіонального розвитку вважають відсутність загальновизнаного трактування поняття «регіон» із точки зору економічної теорії. Це зумовлює виникнення різних характеристик щодо розмірів регіону, критеріїв його відмежування, тих функцій, що він виконує.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зазначеною проблемою на науковому рівні займається значна кількість вітчизняних регіоналістів та зарубіжних вчених-економістів, які присвятили регіональному розвитку достатню кількість наукових праць, а саме: З.С. Варналій, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, В.П. Семиноженко, Б.М. Данилишин, В.В. Бутов, А.І. Гаврилов, А.Г. Гранберг, Г.В. Черкашин, Ф.Д. Кошурін, О.П. Градов, Г.В. Гутман, А.А. Мирєєдов, С.В. Федін, І.В. Челноков, Б.І. Герасимов, В.В. Биковський та інші. Поряд із дослідженням окремих чинників та елементів розвитку регіонів серед науковців немає єдиної точки зору щодо визначення понятійного інструментарію, що є однією із причин різноманіття методологічних концепцій у сучасних вітчизняних і закордонних регіональних дослідженнях. Виключно важливого значення набуває аналіз й узагальнення всіх змін і напрацювань у регіональній теорії та актуальність вироблення єдиних підходів і теоретичних концепцій регіонального розвитку.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою роботи є проведення аналізу теоретичних і методологічних засад тлумачення поняття «регіон» та обґрунтування економічної сутності регіону як структурної ланки суспільного відтворення із поданням авторського бачення його сучасного змісту.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одними із найбільш складних категорій у регіональній економіці та економічній географії є категорії «район» та «регіон», які є базовими та вихідними для даних наук. Зауважимо, що у філософії категорією (від грецького *katēgoria* – висловлювання, обвинувачення, ознака) називають гранично загальне фундаментальне поняття, що відображає найбільш істотні, закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності та пізнання [1]. В економічній літературі досить часто між поняттями «регіон» та «район» ставиться знак рівності. При цьому закордонні вчені-регіонознавці їх трактують на власний розсуд. За цих умов, розуміючи істотну плутанину, американські професори П. Джеймс та Дж. Мартін у своєму капітальному дослідженні «Усі можливі світи» пишуть, що зазвичай під «регіоном» розуміється цілісна ділянка території, яка відрізняється певною однорідністю у своїй основі, але не має чітких кордонів. Більш того, це слово часто застосовується для позначення досить значних територій, що утворюють головні підрозділи континентів. Проте у професійній мові географів слово «регіон» або «район» вживається до територій різних площ, які характеризуються певною однорідністю, що є специфічною та служить основою для того, щоб виділити ці території [2]. Підкомітет із районування Комітету національних ресурсів Конгресу США узагальнив отримані відповіді щодо цього питання від різних наукових центрів, що займаються проблемою регіонознавства та економічного районування, та дав таке визначення: «під районом взагалі треба розуміти територію, що характерна однорідністю у одному або деяких відношеннях (аспектах)» [3, с. 10].

Отже, у західних країнах під поняттям «регіон» (район) розуміється засіб відбору та вивчення просторових поєднань комплексів явищ, що зустрічаються на земній кулі. Будь-яку ділянку або частину земної поверхні можна вважати регіоном (районом), якщо вони однорідні із точки зору умов даного просторового поєднання. Однорідність регіону визначається на підставі показників, відібраних із метою виокремлення всієї маси тих земних явищ, які необхідні для характеристики або огляду даного поєднання у межах виокремлюваної географічної одиниці. У такому визначенні регіон не є об'єктом, ні незалежно існуючим, ні даним від природи.

Досліджуючи еволюцію трактувань терміна «регіон» радянською, а потім і російською, науковою думкою, можна зробити висновок, що під поняттям «регіон» пропонувалося розглядати частину території країни, на якій функціонує сформований комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури. М.М. Некрасовим запропоноване тлумачення регіону «як територіального розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, що дозволяє розглядати територіальне утворення із позиції його економічної та соціальної природи» [4, с. 13]; В.І. Сігов розглядає регіон «як економічну та соціальну спільність» [5, с. 8]; С. Барзілов та А. Чернишев розуміють під регіоном «соціологічну класифікацію тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці, населення якої об'єднане загальними виробничо-економічними зв'язками, єдиною соціальною інфраструктурою, місцевими засобами масової комунікації, органами влади та місцевого самоврядування» [6].

У сучасній російській економічній літературі, як і у працях американських вчених, часто ототожнюються поняття «регіон» та «район». Такої думки дотримуються А.Г. Гранберг [7, с. 16], Г.В. Черкашин [8], Ф.Д. Кошурін [9] та О.П. Градов [10]. Інші російські регіоналісти вважають, що ці поняття необхідно розмежовувати. Наприклад, І. Ардженовський визначає регіон як «виокремлену у процесі суспільного (територіального) розподілу праці частину території країни, що характеризується: спеціалізацією тих чи інших товарів і послуг, спільністю та специфічністю по відношенню до інших територій, характером відтворювального процесу; комплексністю та цілісністю господарства; наявністю органів управління» [11, с. 20] (автор має на увазі суб'єкти Російської Федерації). Думку цього вченого-економіста підтримують й інші російські науковці, що займаються вивченням проблем регіональної економіки, наприклад В.І. Бутов, В.Г. Ігнатов та Н.П. Кетова [12, с. 14]. Щодо змісту поняття «район», то воно передбачає деякі інші складові. Так, В.К. Бугайов, Ю.Н. Гладкий та Е.Л. Файбусович надають таке визначення: «економічний район – територіальна соціально-економічна система, що одночасно має виражену функцію у економіці країни та характеризується певною замкненістю своїх економічних і соціальних відносин, індивідуальністю проблем розвитку, що обумовлена специфікою кожної районної системи» [13, с. 119].

Необхідно зазначити, що у працях основоположників регіональної економіки регіон був тільки як зосередження природних ресурсів і населення, виробництва та споживання товарів, сфери обслуговування. Регіон не розглядався як суб'єкт економічних відносин, носій особливих економічних інтересів. У сучасних же теоріях регіон досліджується як багатофункціональна та багатоаспектна система, ряд авторів наголошують на цілісності цієї системи, підкреслюють комплексний характер регіону як єдиної господарської системи із складною структурою, яку характеризують: значна кількість взаємозв'язаних підсистем різних типів із локальними цілями; багатовекторність управління; ієрархічність структури; значне запізнення координуючого впливу за високої динамічності елементів і неповної визначеності їх стану [14].

Також виділимо ще один важливий аспект в економічній теорії: існують два підходи до поняття «регіон» – регіон як економічна система і регіон як соціально-економічна система [15, с. 13]. Перший підхід передбачає розвиток у регіоні галузей виробництва без урахування рівня розвитку соціальної сфери. Другий – розглядає регіон як соціально-економічний комплекс, де матеріальне виробництво та соціальна сфера збалансовані. В умовах ринкової організації господарства виникає необхідність посилення уваги до регіону саме із точки зору соціально-економічного підходу. Кожен регіон, незалежно від його розміру і рівня, можна подати у вигляді територіальної соціально-економічної системи, що характеризується складною структурою, яка передбачає всі види продуктивних сил і відображає всю багатогранність суспільних відносин на даній території [16, с. 46]. При цьому сам термін «територіальна система» застосовується для соціально-економічних явищ: позначення утворень (областей, адміністративних районів, міст), що об'єднуються на певній території (у рамках встановленого адміністративно-територіального розподілу), об'єктів матеріального виробництва, невиробничої сфери та людських ресурсів. Регулювання розвитку регіону обласного рівня зводиться до регулювання моделі, що включає матеріальне виробництво, виробничу інфраструктуру, соціально-побутову інфраструктуру, населення, природні ресурси та їх територіальні структури [17].

У свою чергу, у традиційному розумінні, яке мало місце в українській економічній науці, під регіоном або великим економічним районом розуміли господарську територію, що виділяється своїм економіко-географічним положенням, природними і трудовими ресурсами, спеціалізацією і структурою господарства, спільністю економічних, екологічних та інших проблем. В.П. Семиноженко та Б.М. Данилишин, аналізуючи позиції вчених щодо проблем регіонального розвитку, зауважують, що більшість із них вважає, що регіонів у класичному розумінні не існує, і відмічають, що якщо об'єднати та узагальнити всі визначення, то «під регіоном варто розуміти область, район, частину країни як систему політичної та адміністративної децентралізації, що відрізняється від інших сукупністю природних чи історично сформованих, відносно

стійких економіко-географічних та інших характеристик, що сполучається з особливостями національного складу населення». При цьому багатоаспектність терміна дозволяє виділити три підходи до поняття «регіон»: частина народногосподарського комплексу з певним ландшафтом, кліматом, корисними копалинами та специфічною виробничою спеціалізацією; адміністративно-політична одиниця; підхід, що спирається на соціальну спадщину, історичний досвід та народні традиції [18]. Аналіз сучасної вітчизняної економічної літератури свідчить, що регіон розглядається авторами із різних позицій як єдність соціального, економічного, культурного, природно-історичного та політичного простору [19].

Останнім часом все більша кількість спеціалістів у галузі вітчизняної регіональної науки та особливо безпосередніх керівників областей сходяться на одному: регіонами варто вважати області. У цьому контексті на рівні Європи значний крок до визначення поняття «регіон» зробила Європейська Рада в прийнятій у 1978 році «Заяві Бордо» («Конвенція про проблеми регіоналізації»), а також прийнятій у 1988 році Європейським парламентом спільній «Хартії регіоналізації», у яких регіон було визначено як найбільшу територіальну одиницю країни. Регіон почали розглядати як територіальну структуру з політичним представництвом, що існує безпосередньо під центрально-державним рівнем. Для доповнення останньої тези також зауважимо, що відповідно дост. 1 ЗУ «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 № 2850-IV у пункті «визначення основних термінів» зазначається: «регіон – територія Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя» [20].

Розуміння сутності регіону лише як певної території недостатнє. Це має бути певний територіальний оптимум, тобто сукупність найсприятливіших соціально-економічних та природних умов на певній території, які б при правильній організації дали б змогу найбільш ефективно використати природні, трудові ресурси, а також виробничу та соціальну інфраструктуру за умови збереження рівноваги у навколишньому середовищі [21, с. 370]. При цьому регіон (як цілісне та самостійне в адміністративно-правовому відношенні соціально-економічне утворення, із функціонуючою і розвиненою соціально-економічною структурою) має географічні кордони, що дозволяють розрізняти держави, області, міста, райони та інші формування, які поєднані спільною програмою діяльності, і відповідних суб'єктів, що управляють нею. Визначення регіону як територіальної політико-економічної цілісності дає змогу встановити його місце і роль у процесі суспільного відтворення: головна особливість регіону полягає у його відносно самостійному відтворювальному процесі, який охоплює виробництво, розподіл, обмін, споживання.

Проте П. Бубенко подає аргументацію щодо розрізнення поняття «регіон» і «адміністративно-територіальна одиниця» (наприклад, область) і зазначає, що у загальному розумінні регіон та адміністративна область – це не адекватні [22]. Про адміністративну область як про цілісність можна говорити у разі, якщо є велика програма і діяльність, що асимілюють інші програми та види діяльності і пов'язують їх у певний комплекс багатопільового характеру. Також цей автор, продовжуючи дослідження у цьому напрямі, формулює три визначальні тези: масштаб і межі регіону задаються масштабом діяльності, що його формує, тому рубежі регіонів і адміністративно-територіальні кордони у загальному випадку можуть не збігатися; поняття кордон для регіону є досить умовним та рухливим; на одній і тій самій території можуть виділятися водночас різні регіони, що зумовлене конкретними видами діяльності [23].

На думку О.М. Тищенко та інших економістів, при характеристиці поняття «регіон» необхідно враховувати три основоположні обставини. Перша: регіон – це територіальне явище, і тому територіальна ознака має бути відображена у ньому як базова. Друга: регіон – частина цілісної соціальної та адміністративної системи, і тому має володіти їх основними рисами, хоча і не зводиться до них. Третя: регіон повинен володіти замкненим відтворювальним циклом та певною економічною специфікою та формами її прояву [24, с. 13].

Із точки зору В.В. Максимова термін «регіон» варто розглядати у декількох значеннях: 1) стосовно адміністративно-територіального поділу країни; 2) по відношенню до просторово-організаційної форми використання продуктивних сил; 3) стосовно значної аксонометричної одиниці виробничо-територіального устрою країни; 4) стосовно окремого територіального утворення, що відрізняється основоположними рисами [25, с. 30]. При цьому основним критерієм виділення територіальних утворень є принцип системності. Узагальнюючи сказане, відмітимо: за змістом поняття «регіон» є багатозначним та багатоаспектним, тому всі вищезрозглянуті підходи мають право на існування.

Денисов Ю.Д., Савельєв Л.А. і Шевчук Л.Т. у своїй праці стверджують, що розвиток регіонального дискурсу ХХІ століття має здійснюватися за такою схемою: регіон – складна соціально-економічна система, що має двояку побудову (складні системні об'єкти та соціально-економічне поле регіону); регіон – економіко-правова ланка національно-господарського комплексу України та глобальної економічної системи; соціально-економічні моделі перспективного розвитку регіонів [26, с. 184-185]. Дослідження показують, що на основі узагальнення основних характеристик розвитку регіонів країни можна визначити основні моделі їх розвитку. За сучасних умов, коли регіон має обмежені важелі впливу на перебіг економічних процесів, а його економічні суб'єкти входять до відтворювальних циклів різного ієрархічного рівня (локальний – регіональний – національний – міжнародний – глобальний), методологічно важливим є розуміння комплексності розвитку регіону як форми прояву тих або інших процесів, як певного результату сукупності дій з боку державних і регіональних органів влади.

Таким чином, поняття «регіон» охоплює декілька складових. Перша із них – фізико-географічна структура регіону. Існує географічна єдність регіону: будь-який центр, навколо нього каркас. Під терміном «регіон» у

сучасній економічній науці розуміється досить широке коло економічних об'єктів – від міжнародних систем до територіальних утворень окремих держав. Друга складова регіону як системи – економічна. У регіональній економіці регіон розглядається як просторово обмежена частина єдиного народногосподарського комплексу, тобто як структурний елемент господарського комплексу країни. Основними ланками економічного районування визначаються значні економічні райони – макрорегіони. Таке районування стосується наступної, третьої підсистеми регіону: політико-адміністративний поділ території. Оскільки владно-силовими відносинами просякнуті всі господарські відносини, політико-адміністративна структура регіону збігається із його економічною структурою. Саме рівні адміністративного поділу забезпечують регіону необхідні умови соціально-економічного функціонування. Четверта, п'ята та шоста складові регіону – етнічна, соціокультурна, інституційно-правова.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного аналізу тлумачення поняття «регіон» демонструють його багатозначність, а відмінність у трактуванні зумовлена підходом та метою дослідження, на яких базується кожна окрема авторська позиція. Відносно даного дослідження як базове застосуємо таке визначення. Під регіоном України варто розуміти об'єднану спільною програмою діяльності частину території як цілісну збалансовану систему, що постійно розвивається на основі спільності відносно стійких, і одночасно таких, які відрізняють її від інших територій, природно-географічних, політико-адміністративних, соціально-економічних, демографічних, національно-культурних, історичних та інших ознак. Регіон являє собою єдність природного, матеріального (створеного людиною) та соціального середовища. Регіональна цілісність передбачає територіальну (просторову) цілісність, неподільність їх складових, збалансованість, що є закономірною основною раціонального розвитку даної території.

Керуючись усім вищевикладеним, подальший аналіз теоретичних і методологічних засад тлумачення категорії «регіон» необхідно виконувати із врахуванням таких характерних особливостей:

- розгляд регіону як складної системи, методологією дослідження якої є системний аналіз, із усіма наслідками: наявність великої кількості складних взаємозв'язаних причинно-наслідкових зв'язків між факторами, результат дії яких не завжди очевидний. Розвиток регіону за своєю природою є результатом взаємодії усіх його складових та є проявом високого рівня самоорганізації системи регіону, що не обмежується його адміністративними кордонами;
- подання регіону як цілеспрямованої та багатоцільової системи, що має неоднорідні зовнішні та внутрішні цілі, самостійні підцілі окремих підсистем, багатоманітні стратегії їх досягнення;
- уявлення регіону як соціальної системи із врахуванням природних та психологічних (пов'язаних із інтересами людей) факторів: при прийнятті рішень необхідно враховувати довгострокові інтереси суспільства;
- розгляд регіону як динамічної системи: вивчення розвитку системи, проведення аналізу процесів зростання, із врахуванням загального життєвого циклу регіону та його частин (населення, підприємств тощо), умовою нормального розвитку в системі є підтримання економічної рівноваги (балансу ресурсів).

SUMMARY

THE CATEGORY "REGION": ESSENCE AND DIRECTIONS OF RESEARCH

*Y.P. Dron,
Sumy State University, Sumy*

In the article the author examines and generalizes the approach to definition "region" existing in the scientific literature. Theoretical and methodological approaches to its interpretation are selected and the author's vision of modern maintenance of the notion "region" with its particular features is suggested.

Key words: *region, territory, economic region, administrative unite, social economic system.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ожегов С.И., Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова; Российская АН; Российский фонд культуры : – 3-е изд., стереотипное. – М.: АЗЪ, 1995. – 856 с.
2. Бутов В.И. Регионоведение (экономика и управление): учеб. пособие / В.И. Бутов, В.Г. Игнатов. – Ростов-на-Дону : Март, 1998. – 448 с.
3. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление: учеб. пособие для вузов / А.И. Гаврилов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polbu.ru/gavrilov_reconomy//ch28_all.html. – Назва з екрану.
4. Некрасов Н.Н. Региональная экономика / Н.Н. Некрасов. – М.: Экономика, 1975. – 348 с.
5. Сигов В.И. Региональная экономика, управление, планирование / В.И. Сигов. – Л.: Лен. фин-экон. ин-т, 1982. – 296 с.
6. Барзилов С. Регион как политическое пространство / С. Барзилов, А. Чернышев // Свободная мысль. – 1997. – № 2. – С. 6-7.
7. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов / А.Г. Гранберг. – 2-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 495 с.
8. Региональные проблемы социальной политики / Г.В. Черкашин. – Свердловск, 1991. – 112 с.
9. Кошури Ф.Д. Совершенствование регионального управления / Ф.Д. Кошури. – М.: Экономика, 1990. – 258 с.
10. Градов А.П. Национальная экономика / А.П. Градов. - 2-е изд. [Текст] – СПб.: Питер, 2005. — 240 с; ил.
11. Ардженовский И. Региональный рынок: воспроизводственный процесс / И. Ардженовский. – Н. Новгород, 1997. – 321 с.
12. Бутов В.И. Основы региональной экономики: учеб. пособие / В.Г. Игнатов, Н.П. Кетова. – М.: Теса, 2000. – 228 с.

13. Бугаев В.К. Лекции по курсу «Социальная и экономическая география» [Текст] / В.К. Бугаев, Ю.Н. Гладкий, Э.Л. Файбусович; Санкт-Петербург. ун-т экономики и финансов. Каф. территор. орг. о-ва и социал. экологии. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1994. – 150 с.
14. Ремезков А.А. Сущность и значение региона в управлении экономикой АПК [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aris.kuban.ru/ru/oper/ceny/rem.htm>. – Назва з екрану.
15. Гутман Г.В. Управление региональной экономикой / Г.В. Гутман, А.А. Мироедов, С.В. Федин. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 446 с.
16. Спіфанов А.О. Регіональна економіка / А.О. Спіфанов, І.В. Сало. – 2-ге видання. – К.: «Наукова думка», 2000. – 344 с.
17. Михайличенко А.О. Соціально-економічний розвиток регіону та його ресурсне забезпечення (на матеріалах Чернігівської області): автореф. дис.... канд. екон. наук: 08.10.01. - розміщення продуктивних сил і регіональна економіка / Михайличенко Алла Олексіївна; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – К., 2006. – 20 с.
18. Семиноженко В.П. Новый регионализм [Электронный ресурс] / В.П. Семиноженко, Б.М. Данилишин. – Режим доступа : <http://www.semynozhenko.net/documents/reg/>. – Назва з екрану.
19. Мочерний С.В. Энциклопедический экономический словарь: у 2-х т. / Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрит С.І. - за ред. С.В. Мочерний. - Львів : Світ, 2006. -Т.2. - 568 с.
20. Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 2005. – №51, ст. 548.
21. Швайка Л.А. Державне регулювання економіки: навч. посіб / Л.А. Швайка. – К.: Знання, 2006. – 435 с.
22. Бубенко П.Т. Регіональні аспекти інноваційного розвитку / П.Т. Бубенко. - Харків: НТУ «ХП», 2002. – С. 26-27.
23. Бубенко П. Ключові моменти формування регіональних інноваційних систем в Україні / П. Бубенко, В. Гусев // Економіка України. – 2007. – №8. – С. 33-39.
24. Тищенко А.Н. Экономический потенциал региона : анализ, оценка, диагностика: моногр. / А.Н. Тищенко, Н.А. Кизим, А.И. Кубах, Е.В. Давыскина. – Х.: ИД «ИНЖЕК», 2005. – 176 с.
25. Максимов В.В. Экономический потенциал региона (анализ, оценка, использование) : моногр. / В.В. Максимов. – Луганск: Изд-во Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля, 2002. – 360 с.
26. Денисов Ю.Д. Регіональний дискурс: сутність, еволюція, сучасні уявлення, перспективи розвитку / Ю.Д. Денисов, Л.А. Савельєв, Л.Т. Шевчук // Регіональна економіка. – 2003. – № 1. – С. 179-185.

Надійшла до редакції 16 листопада 2011 р.